

Ο ΚΟΙΝΟΣ ΛΟΓΟΣ

* *

Ο ΚΟΙΝΟΣ ΛΟΓΟΣ

* *

Ο ΚΟΙΝΟΣ ΛΟΓΟΣ

αφηγήματα

παρουσίαση
επιμέλεια

ΕΛΛΗ ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ

επιμέλεια έκδοσης
ΜΑΡΙΑ ΣΤΑΣΙΝΟΠΟΥΛΟΥ

δεύτερος τόμος

ΕΡΜΗΣ

Αθήνα 2005

ISBN 960-320-147-2

© ΛΕΝΑ ΣΑΒΒΙΔΗ ΚΑΙ ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΕΡΜΗΣ

Απαγορεύεται η αναπαραγωγή, ανατύπωση,
αποθήκευση όλου του έργου ή τμήματός του, με οποιονδήποτε τρόπο,
χωρίς προηγούμενη γραπτή άδεια του εκδότη

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

1941-1945

1. Συννεφιασμένες μέρες 11
2. Έτσι πέρασα τον πρώτο χρόνο της Κατοχής 15
3. Το κρέας έφυγε, μείναμε αρμαθιασμένα κόκαλα 20
4. Οι πείνες είχαν σφίξει πολύ 30
5. Για την Ελεύθερη Ελλάδα 34
6. Μάταιες όμως οι προσπάθειές μας,
τουφεκίσανε πέντε 37
7. Το βράδυ ο ύπνος μας ήταν ανήσυχος 39
8. Έπειτα το μάθαμε 47
9. Δε θα καταπονέσουμε ποτές το αντάρτικο 52
10. Δεν είχε το αντάρτικο μόνιμα γιατάκια
α. *Μα ποιος δεν ελπίζει όσο του μένει πνοή* 55
β. *Είχε φουράνει εκείνος ο κοτζάμ άντρας* 57
11. Ένας αχός σαν αέρας 58
12. Το νυχτοπούλι της γειτονιάς 63
13. Όσο σκοτεινιάζει ζωηρεύει το παζάρι 65
14. Θυμάμαι μαγειρέψαμε φακή 68
15. Γεράσιμος Γιαουρτάς 70
16. ...ετών 16 72
17. Για ένα κρυμμένο ραδιόφωνο 74
18. Όξω απ' το χωριό Καστανιά 77
19. Μεταμφιεσμένοι σαν караβάνι βλάχικο 79
20. Καλός αγωνιστής ο Έχτορας, Νίκος Γεωργιάδης
τ' όνομά του 82
21. Η αγαπημένη μας Πολιτεία δε στερήθηκε το φως 85
22. Πού πάμε; Γιατί ξεκινήσαμε; 98

23.	Έχασα τα λογικά μου και το δρόμο	107
24.	Λίγα τα λόγια του	114
25.	Έτσι χάσαμε χιλιάδες πατριώτες	117
26.	Δράση ανατρεπτική	120
27.	Στο λόγγο κάναμε τη μοιρασιά	123
28.	Όσους ζούνε να κλαίτε	
	α. <i>Οι νύχτες καρφώνουνε</i>	128
	β. <i>Η πιο καλή του φορεσιά</i>	128
	γ. <i>Παιδί μ' γιατί σ' ανάλλαγο / στο αίμα βουτημένο</i>	129
	δ. <i>Ανάργια τέτοια παλικάρια</i>	129
	ε. <i>Μα το μαλλί του ως τις πλάτες σαν αρχάγγελος</i>	130
29.	Αφού αγαπούσε τόσο τ' αντάρτικο, χαλάλι του	
	α. <i>Άνοιξε τη χούφτα σου, συντροφάκι</i>	132
	β. <i>Ο Μανόλης έπεσε μιαν αυγή σ' ενέδρα</i>	133
	γ. <i>Εμάς οι σκύλοι δε μας γαυγίζανε</i>	134
	δ. <i>Ο άγνωστος ήρωας</i>	135
	ε. <i>Ο κλοιός στενεύει, παραδοθείτε</i>	137
	στ. <i>Παρά να τις φάνε τ' αποσπάσματα</i>	138
	ζ. <i>Μπράβο, είσαι παλικάρι και τη νίκησες τη γριά</i>	138
30.	Κρατούμενος υιός συμμορίτου 9 μηνών	140
31.	Χαλάλι και συ κάνε τα για το κόμμα... ..	148
32.	Ο ήλιος σκοτεινιαστός, βουρκωμένος φαίνεται, με χαιρέτησε	150
33.	Η Μακρόνησο είναι πλαζ όχι κάτεργο... ..	156
34.	Εντέλλεται ο διοικητής... ..	163
35.	Εντροπή και ασέβεια	164
36.	Και πάλι ξήλωνε το μυαλό της, έκοβε την επαφή	168
37.	Τα μάτια του λάμπανε. Τα δικά μου τρέχανε	171
38.	Αχ γιόκα μου εσύ 'σαι;	177

1941-1945

1. Συννεφιασμένες μέρες

ΕΓΡΑΨΕ ΕΝΑΣ ΑΚΡΟΝΑΥΠΛΙΩΤΗΣ

ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ εισβάλανε οι Γερμανοί Απρίλη. Είμαστε τότες την Ακροναυπλία 600 πολιτικοί κρατούμενοι. Όταν μας χτύπησαν οι Ιταλοί ζητήσαμε να πολεμήσουμε υπό τον Μεταξά για να γλιτώσουμε τον τόπο μας απ' το φασισμό. Μα ο υπουργός της Ασφάλειας απόρριψε την αίτησή μας. Τώρα τις μέρες της προδοσίας ζητούμε του διευθυντή της φυλακής να μας αφήσει πριν μπούνε οι Γερμανοί. Μας δίνει το λόγο της στρατιωτικής του τιμής πως δε θα μας παραδώσει (τ' όνομά του Γιαννίκος). Ετοιμάζομε καθένας ένα μπογαλάκι, μιάν αλλαξιά ασπρόρουχα και μια κουβέρτα. Πιστεύουμε πια τη φορά τούτη πως θα μας ανοίξουν τις πόρτες από αλληλεγγύη, πως δε θα παραδώσουν δεμένους Έλληνες στους Γερμανούς. Το μεσημέρι εκείνης της μέρας όμως, το θυμούμαι καλά ήτανε Κυριακή, 26 του Απρίλη, έρχεται ο γραμματέας της ομάδας. Μας λέει νά λύσομε τούς μπόγους, ο διευθυντής άλλαξε γνώμη, τέτοια εντολή λέει δώσανε οι Εγγλέζοι. Τι να κάνουμε; Να κάνουμε γιουρούσι να χτυπηθούμε; Απόξω βλέπομε διπλοί σκοποί στις σκοπιές κι Εγγλέζοι με τα πολυβόλα. Οι τελευταίοι τους εμάς φυλάγανε. Την άλλη μέρα, Δευτέρα, στην ίδια θέση βλέπομε φυλάγανε Γερμανοί, πέσανε με αλεξίπτωτα. Τους βλέπαμε από τα σίδερα –εγώ τους πρωτοείδα– όπως πήρα νερό και πλενόμουνε είπα του πλαϊνού μου: «Γράψε άλλα δυο χρόνια κι όποιος ζήσει». Όλοι κάνανε την ίδια σκέψη. Προσαρμοστήκαμε.

Σε δυο μέρες η πολιτική μας επιτροπή έβγαλε ανακοίνωση: Πως η πατρίδα κινδυνεύει τον πιο μεγάλο κίνδυνο απ' τον καιρό των Τούρκων, πως οι Γερμανοί θα βαλθούνε να μας εκφυλίσουνε σωματικά και ηθικά, θα σκοτωθεί κόσμος, θα ρημάξουν την παραγωγή, θα πέσει πείνα. Γι' αυτό οι Έλληνες όλοι, όποια ιδεολογία κι αν έχουνε, χρειάζεται να ενωθούνε και ν' αγωνιστούνε.

Σε λίγες μέρες βγήκανε καμιά 20αριά δικοί μας, ενεργήσανε συγγενείς τους κι επιτροπές κινηθήκανε τότε στις αρχές αρκετά. Μάθαμε πως το σκάσανε κι αρκετοί εξόριστοι. Στη Φολέγανδρο είπανε στο σταθμάρχη πως υπάρχει διαταγή να τους απολύσουνε για να μην τους πιάσουνε οι Γερμανοί και τους άφησε. Τέλος βρεθήκανε αρκετοί ελεύθεροι στην Αθήνα, στη Λάρισα, στη Θεσσαλονίκη.

Την εποχή της Δικτατορίας η Ασφάλεια είχε βάλει χαφιέδες κι ανθρώπους της και στο κόμμα και σε κάθε παράνομη οργάνωση —συμπράλι μεγάλο— επιτροπές και ομάδες πολεμούσανε μια την άλλη, στις φυλακές και στις εξορίες βρέθηκε ξεκαθαρισμένη και οργανωμένη ευθύνη και συνείδηση. Λοιπόν, δεύτερη ανακοίνωση στη φυλακή πως αυτοί που βγήκανε χωρίς συμβιβασμό ή το σκάσανε θα κοιτάζουνε πώς θ' ανασυνταχτούνε, έξω από άλλες επιτροπές κι ομάδες, εδώ κι εμπρός μόνο μ' αυτούς υπάρχει σύνδεση.

Τέλη του Αλωνάρη, πήραμε το πρώτο παράνομο φύλλο. Ήτανε της Ε.Α. που καλούσε στον αγώνα. Έλεγε πως θάχουμε θύματα, πως πρέπει να βοηθήσει όλος ο κόσμος, να παρασταθεί τους εξόριστους και τους φυλακισμένους με χρήματα και είδη, να παλαίψουμε να τους σώσομε. Είχαν αρχίσει πείνες. Το συσσίτιό μας και η μερίδα το ψωμί ελαττώθηκε. Είμαστε και υποσιτισμένοι από χρόνια. Είμαστε όλοι πάνω από 4 χρόνια μέσα. Καταλάβαμε τη θέση μας πως είναι άσκημη. «Πώς τα πάς;» ρώτησα ένα σύντροφό μου ένα πρωί. Μου αποκρίθηκε: «Σουρώνω απ' τα πόδια». Έτσι και ήτανε. Το είπε σωστά πώς πιάνει τον άνθρωπο η πείνα, η δύναμή σου πέφτει από πάνω σου σαν ξένο ρούχο, πέφτει απ' τα μεριά, απ' τα ποδάρια, χύνεται απ' τις πατούσες. Τότε μας αρρώστησε κι ο γ. Μάγκος. Τον μεταφέραμε με πολλά στανιά σε νοσοκομείο στην Αθήνα και πάλι τον φέρανε πίσω —τάχα ήτανε γιατρεμένος απ' τον ίκτερο— μα πώς να βγάλει πέρα την πείνα; Την άνοιξη πέθανε. Τον κλάψαμε, τον αναζητούσαμε κάθε τόσο στην αυλή, στην άκρια του θαλάμου, τα κάτασπρα μαλλιά του τα μακριά που τα χτένιζε ανάτριχα. Εκείνος μας είπε και το τι περ-

νούσε ο έξω κόσμος με την πείνα. Μαθαίναμε κι από γράμματα. Μα δε μας λέγανε και πολλά οι δικοί μας για να μη μας στενοχωρήσουν. Και το καλοκαίρι ψευτοπέρασε με φρούτα, με ντομάτα. Μα ο χειμώνας ξεπάτωσε κόσμο. Το ψωμάκι με το δελτίο πήγε η μερίδα 60 δράμια, ύστερα κόπηκε. Αυτά που προλέγαμε βγήκανε σωστά. Θα μας ξεφτελίσουνε το κορμί κι ύστερα το ηθικό. Πώς να πολεμήσουνε οι πεινασμένοι; Δεν μας κυρίεψε απελπισιά μα και τα φίδια μάς ζώσανε. Δεν ακούγεται τίποτα τι να κάνουμε; Η Ε.Α. έπιασε να στέλνει ρούχα παλιά, τρόφιμα, κάτι λίγα λεφτά. Η βοηθητική ας πούμε υπηρεσία του αγώνα φάνηκε. Κατά μήνα Νοέμβριο πρωτοδιαβάσαμε πως οι Γερμανοί στην Καλογρέζα τουφεκίσανε έναν εργάτη που έκανε σαμποτάζ στα ορυχεία. Κι οι εφημερίδες όλες το γράψανε. Γράψανε και για επιτροπές που βγήκανε για το ψωμί, για το δελτίο και πηγαίνανε κάθε μέρα στον Τσολάκογλου. Μοναχός του να κουνήθηκε ο κόσμος; Μυρίζει οργάνωση. Να 'σαι μόνο για τα επισιτιστικά, μόνον αλληλεγγύη; Θα φανεί ο άλλος σκοπός πουθενά –η αντίσταση;

Τρίτη ανακοίνωση τώρα της επιτροπής μας: Ιδρύθηκε στην Αθήνα το ΕΑΜ –Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο– και υπογράψαμε σύμφωνο ιδρυτικό οι αντιπροσωπείες των εργατών, της Ε.Α. των Νέων και του Κ.Κ. Καλέσανε όλον τον κόσμο στον αγώνα. Σημαδιακό κάλεσμα, ήρθε πια η ώρα, μέσα του βαθιά καθένας μέτρησε την ελπίδα και την αντοχή του ως πού θα φτάσει. Έπειτα λάβαμε και παράνομο τύπο, δεν άργησε, του ΕΑΜ και του Κ.Κ. Έβαλε πρώτο σύνθημα, πρώτο πρώτο, την επιβίωση του λαού. Και πραχτικά έβαλε ζήτημα να γίνουνε συνεταιρισμοί σε συνοικίες, σ' εργοστάσια να γίνουνε συσσίτια. Όπως κι έγινανε συσσίτια, συνεταιρισμοί. Δεύτερο σύνθημα της ηθικής σωτηρίας για να μην πέσει χαμηλά ο σκλαβωμένος λαός και να μη ξεφτελιστεί –να μην πλησιάζουνε τους Γερμανούς οι γυναίκες. Κι άνοιξε μαυροπίνακας με τ' ανάξια ονόματα που εξυπηρετούνε τον εχθρό, άντρες και γυναίκες.

Το ΕΑΜ πήγε και στους πολιτικούς αρχηγούς. Τους ζήτησε να

μπούνε στον αγώνα και να ξεχαστούνε τώρα οι διαφορές. Ο Σοφούλης είπε στην αντιπροσωπεία πως είναι πια γέρος, «αν ήτανε πιο νέος μετά χαράς» –στα 1947 δεν ήτανε γέρος που πολέμησε αντίθετα. Ο Παπανδρέου είπε πως πρέπει να μείνουμε ήσυχοι, να μη θυμώσουνε οι Γερμανοί και μας ζορίσουνε, ώσπου να μας λευτερώσουνε οι σύμμαχοι. Τα ίδια κι ο Καφαντάρης κι ο Κανελλόπουλος να μην κουνηθούνε, να μην κινδυνέψουνε, αυτό και μόνο.

Πρώτη φορά μάθαμε για ομάδες αντάρτικες πως είχανε βγει στα βουνά, στον Ταΰγετο και στο Βελούχι. Ο παράνομος τύπος άρχισε να γράφει και στρατιωτικές οδηγίες για τον αγώνα: Να 'ναι μικρή κάθε ομάδα, να μαζεύεται και να διαλύεται γρήγορα, να μη μπαίνουνε σε πόλεμο ταχτικό και σε μάχες κατά παράταξη. Επίσης έγραψε το πως χρειάζεται το αντάρτικο την αγάπη του λαού χωρίς αυτή δεν στέκει. Λοιπόν και το ΕΑΜ θ' αγωνιστεί τον αγώνα πλατιά για την απελευθέρωση. Και οι άλλες εφημερίδες γράψανε πως φανήκανε ληστοσυμμορίες στα ορεινά και κάνουνε ζημιές –έτσι τις είπανε– όπως κι οι κατακτητές.

Αυτά φθινόπωρο 1942. Και πια εμείς διαβάζαμε ταχτικά παράνομο τύπο, 6-8 σύντροφοι μαζί, ομάδες ομάδες, συννεφιασμένες μέρες, κρύο, πείνα, μεγάλος λόγος είναι να τον πει κανείς, όμως λησμονούσαμε και την πείνα και την αγωνία μας.

Από τους 600 που είμαστε, βγήκανε 20 στην αρχή. Άλλους 56 φθισικούς τους μεταφέρανε στη Σωτηρία και τους λευτέρωσε το 1943 ο ΕΛΑΣ με μάχη μέσα έξω στο σανατόριο. Άμα συνθηκολόγησε η Ιταλία, τον ίδιο χρόνο αποδράσανε άλλοι 200. Πεθάνανε και 13. Τους υπόλοιπους τους σηκώσανε από φυλακή σε φυλακή κι από στρατόπεδο σε στρατόπεδο, εκτελέστήκανε λίγοι λίγοι σαν όμηροι και αρκετοί στο Κούρνοβο την Πρωτομαγιά εκείνη και στην Καισαριανή 200.

2. Έτσι πέρασα τον πρώτο χρόνο της Κατοχής

ΕΓΡΑΨΕ ΕΝΑΣ ΑΓΡΟΤΗΣ

ΕΜΑΣ ΤΟΥΣ ΤΡΕΙΣ ΠΑΤΡΙΩΤΕΣ μόλις πατήσαν οι Ιταλοί, την άλλη μέρα ήρθανε και μας ζήτησαν, αλλά ευτυχώς είχαμε ειδοποιηθεί και φύγαμε. Να πούμε και την αλήθεια ακόμη δεν είχε μολευτεί το ρωμείο φιλότιμο και βλέπανε τους κατακτητές σαν εχτρούς, που ζητούσαν τη συνεργασία της χωροφυλακής, μέσα όμως ήσαν και τίμια παιδιά χωροφύλακες κι αυτοί βοηθήσανε τον αγώνα, κάθε πατριώτη τον ειδοποιούσανε και φυλαγόντανε, έτσι και μας. Εξ άλλου φυλαγόμαστε και μόνοι μας, γιατί μόνο οι κομμουνιστές, ανέκαθεν πολέμησαν το φασισμό, και αυτούς πρωτοπιάνανε.

Ένα βράδυ λοιπόν Ιούνιος μεσάνυχτα έρχεται στο σπίτι μου ο Όμηρος, με ξύπνησε και πήγαμε σηκώσαμε και το Μανόλη και μας είπε πως έπρεπε να γίνει αντάρτικο. Τώρα δεν ξέρω αν όλα αυτά που μας είπε ήσαν σωστά, μα εμείς από το βράδυ αυτό βγήκαμε στην παρανομία, και κοιτάγαμε, να κάμουμε κακό στους κατακτητές, όπως μπορούσαμε, όπλα μαζεύαμε, ξίφη και ό,τι άλλο πολεμικό μέσο το κρύβαμε. Μιλούσαμε κατά των κατακτητών και ξεσηκώναμε το φρόνημα του λαού μας.

Τα κακά της σκλαβιάς αρχίσανε, το ψωμί σταμάτησε, μαύρο σκοτάδι πλάκωσε τον κόσμο, το σκοτάδι της Σκλαβιάς. Σε λίγο άρχισε ο πόλεμος με τη Ρωσία κι οι Γερμανοί προελαύνανε, η ψυχή μας ήτανε βαριά. Η Ευρώπη είχε χαθεί και η Αγγλία στην Αίγυπτο πάλευε.

Τότε το σπίτι μας από οικονομικά βρισκότανε σε καλή κατάσταση. Είχα λίγο στάρι, σταφίδα σουλτανίνα, λάδι κλπ. Έλεγα πως θα τα βόλευα αν και μεγάλη φανελιά, αν δεν γινότανε το

άλλο αυτό που έγινε, δηλαδή το κυνηγητό, που ανάγκασε πολλούς να φύγουνε. Ερχόσανται και οι άλλοι από άλλα μέρη, άρχισε να μεγαλώνει η ομάδα μας, μέσα να συντηρηθούμε δεν υπήρχαν και το βάρος έπεσε σε μένα. Οι Ιταλοί είχανε μάθει βέβαια για μας, ακόμα ακούγαν και τους άσκοπους πυροβολισμούς μας και απεφάσισαν να μας πιάσουν με μπλόκο. Η χωροφυλακή είχε πιεστεί να μας πιάσει, μα ο διοικητής που ήτανε πατριώτης καλός, το 'δειξε αργότερα, όλο κι ανέβαλε, βλέπαμε και πως η τακτική μας ενθουσίαζε τον κόσμο. Ενώ εξ αντιθέτου δε μας βλέπανε με καλό μάτι μερικοί χωριανοί μας και κάθε μέρα είχανε επαφές με τους Ιταλούς. Τα πράγματα σφίξανε, τα κρυσφύγετά μας τα μάθανε, και ετοιμάζανε το μπλόκο. Τότε αποφασίσαμε να χωρίσουμε, ο μεν Μανόλης έφυγε προς τη Λακωνία, εγώ στην Αθήνα κι ο Όμηρος στα ορεινά.

Ήτανε Σεπτέμβριος 1941. Κατόρθωσα κι έβγαλα μιαν άδεια από την Ιταλική Διοίκηση Ξυλοκάστρου κι έπειτα από λίγες ημέρες έφευγα για την Αθήνα. Έφυγα με το τρένο, οι ξεφτελισμοί που γινόσανται στον κόσμο που ταξίδευε από τους Ιταλούς σπάρασανε την ψυχή μου. Ταξίδευε πολύς κόσμος, άλλοι με άδειες και άλλοι χωρίς, για να εξοικονομήσουνε πιο πολύ το ψωμί τους από την επαρχία. Η Μαύρη μόλις άρχισε να γίνεται και το χρήμα δεν είχε πάρει το ξεφτίλισμα που έπαθε αργότερα. Τα τρόφιμα λιγοστεύανε κι ο κόσμος τα 'κρυβε, φοβούμενος μήπως του τα πάρουνε οι κατακτητές. Πολλά λεγόσανται μα και γινόσανται. Στην Αθήνα έμεινα στο σπίτι ενός ξαδέρφου μου μα μόλις με είδανε και μάθανε πως ήρθα αρχίσανε να μου κρεμάνε μούτρα. Η πρώτη μου δουλειά ήτανε να εξασφαλίσω το ψωμί. Βρήκα έναν αστυνομικό χωριανό μου που ακόμα υπηρετούσε στο σώμα και μου 'δωσε δύο δελτία για 2 φούρνους. Τέλος πάντων μ' αυτά τα δελτία έτρωγα αν και δεν εχόρταινα. Μα έπρεπε με κάθε τρόπο να συνδεθώ. Εδώ από δύο φίλους έμαθα πως έγινε μια νέα οργάνωση απελευθερωτική που λεγότανε ΕΑΜ. Ο ένας φίλος μού είπε πως έπρεπε να φύγω στο χωριό. Αργότερα ίσως να μην μπορούσα να κατεβώ, να σφίγγανε τα πράγματα και να ζητάγανε χαρτιά περισσότερα.

Λοιπόν πήγα στο Φρουραρχείο εθεώρησα την άδειά μου και την άλλη μέρα έφυγα.

Κατεβαίνοντας, συναντήθηκα με το Βασίλη που είχε αναλάβει τα γύρω χωριά και καταστρώσαμε το πλάνο, αυτός ν' αναλάβει τη μισή περιφέρεια μαζί με το Γιώργη, ένα καλό παλικάρι από τα πρώτα της περιφέρειας, λογικός, σπουδαγμένος με πίστη στο κίνημα. Η δουλειά πάγαινε καλά. Στα περισσότερα χωριά είχαμε τους ανθρώπους μας. Πήραμε κι ένα ραδιόφωνο, του μακαρίτη του Αντώνη που εκτελέστηκε από τους Γερμανούς και βγάσαμε το δελτίο ειδήσεων, το αντιγράφαμε και το μοιράζαμε στα χωριά.

Ήτανε η τρομερότερη εποχή της γερμανικής προέλασης στη Ρωσία. Νοέμβρης του 1941. Προδότες υπήρχαν και οι Ιταλοί ήξεραν όλες μου τις κινήσεις. Απεφάσισα για λίγες ημέρες να εξαφανιστώ από την περιφέρεια. Σκέφτηκα να φύγω για τα ορεινά. Σε ένα χωριό είχα κάτι βαφτιστήρια, εκεί θα πήγαινα να μείνω λίγες ημέρες. Τη δουλειά όπου κι αν βρισκόμουνα θα την έκανα. Αυτή ήτανε η δουλειά μας τότε, περισσότερα δεν μπορούσαμε, μαζεύαμε όπλα και τους μαθαίναμε για το ΕΑΜ. Έπιανε στην ψυχή του κόσμου, μα βρίσκαμε κι αντίδραση, που το χαρακτήριζε σαν κομμουνιστική οργάνωση. Η κομμουνιστοφοβία ήτανε παλιά αρρώστια, περισσότερο έπιανε τώρα που οι καταχτητές μόνον τους κομμουνιστές κυνήγαγαν. Χρειαζότανε τέχνη και πίστη για να πετυχαίνουμε, όπως και γινότανε. Λοιπόν τ' αποφάσισα, συνεννοήθηκα και με τη γυναίκα μου και συμφώνησε κι αυτή. Πήρα κάτι τρόφιμα προπαντός λάδι που εκεί δεν είχανε και λεφτά και μαζί με έναν κουμπάρο μου ξεκινήσαμε στις 4 Δεκέμβρη του '41, μια ημέρα που χιόνιζε. Κάναμε πρώτο σταθμό σ' ένα χωριό το βράδυ και την άλλη μέρα φύγαμε για τον προορισμό μας μέσω μιας χαράδρας, γιατί από το δρόμο δεν βγαίναμε από το χιόνι. Μαρτύριο ήτανε το ταξίδι μας αυτό, χάσαμε το δρόμο απ' το χιόνι κι εκεί που θα κάναμε δυο ώρες για να βγούμε αγνάντια, κάναμε όλη την ημέρα, ξεπάγιασα, γιατί τα παπούτσια μου ήσανε ψιλά, δεν είχα αρβύλες και όσο να πάμε στο χωριό το βράδυ κόντεψα να μείνω στο δρόμο. Εκεί έμεινα και την άλλη μέρα ξεκίνησα από την

ανηφοριά, έχανα το γιδόδρομο από το χιόνι και πέφτω μέσα σ' ένα ρέμα με χιόνι, κόντεψα να πνιγώ, ευτυχώς που η φύσις μ' έκανε ελαφρό και βγήκα χάρις σ' ένα κλαράκι πουρναρίσιο. Πήγα στην κουμπάρα μου κι έπεσα στη φωτιά με τα μούτρα να ζεσταθώ· το βράδυ μου 'στρωσε η καλή αυτή γυναίκα παραγώνι, με πολλά σκεπάσματα μάλλινα και νόμισα πως θα κοιμόμουνα μπέικα, αλλά γελάστηκα. Όσο τα κούτσουρα καίγανε στη φωτιά ήτανε ζέστα, μα μόλις έσβησαν κατά τα μεσάνυχτα με έκοψε το κρύο. Το πρωί μου λέει το βαφτιστήρι: «Πώς κοιμήθηκες;» Τότε από ντροπή του είπα: «Καλά». Μόλις μάθανε οι χωριάτες πως ήρθα μου κάνανε υποδοχή και κει βρήκα κι εγώ την ευκαιρία και τους μίλησα. Από το χωριό αυτό κατέβαιναν εργάτες και δούλευαν και στα δικά μου και σ' άλλα χτήματα (σταφίδες) και είχα πολλές συμπάθειες... Έπειτα από κάνα δυο μέρες κατέβηκα για τ' άλλο χωριό.

Μόλις έφτασα στο σπίτι του κουμπάρου μου, ήτανε η γυναίκα του μέσα και με δέχτηκε με κατεβασμένα μούτρα, «να φύγω» μου λέει, «γιατί αν το μάθουνε οι Ιταλοί θα της κάψουν το σπίτι» και κάτι τέτοια. «Θα φύγω», της είπα. Βγαίνοντας προς την αγορά, βρήκα ένα χωριανό μου. «Τι νέα από το χωριό, Δημητρό», του λέω. «Οι Ιταλοί κύκλωσαν το χωριό και πιάσανε όλους τους άντρες και τους έχουνε στη σταφιδαποθήκη και τον παπά ακόμα». «Γιατί;» του λέω. «Γιατί μαλώσανε με δυο Ιταλούς μεθυσμένους και σπρωχτήκανε και τους έπεσαν τα όπλα χάμου. Φεύγοντας οι Ιταλοί, είπαν πως τους πήραν τα όπλα. Την άλλη μέρα ήρθε ένα τάγμα ιταλικό, μπλοκάρησε το χωριό κι έκανε τις συλλήψεις ομήρων για να παραδοθούν οι δράστες. «Πού είναι αυτοί τώρα;» «Έφυγαν και ο Γιώργης έρχεται προς τα δω». Σκέφτηκα πως δεν αποκλείεται να 'ρθουν οι Ιταλοί γι' αυτόν και να πιάσουνε εμένα. Δρόμο λέω για κάτω. Το φουσκώνω για κάτω και όπου νυχτώσει να μείνω. Η ώρα ήταν περίπου μεσημέρι, ο κάμπος ήτανε βαλτωμένος από τα νερά και το χιόνι. Με τα παλιοπάπουτσα αυτά που μου γιόμισαν αμέσως νερό και παγώσανε τα πόδια μου, έφευγα προς το χωριό νηστικός κι εξαντλημένος μα με βοήθαγε κάτι άλλο και δεν λογάριαζα τίποτε. Από του Κ... μέχρι το Μ... είναι 4 ώρες

γεμάτες, έφτασα μόλις έμπαινε ο ήλιος. Είχα ξελιγωθεί από την πείνα, κούραση και κρύο στα πόδια. Πάω σ' ένα σπίτι ενός συμπεθέρου μου, χτυπάω μπαίνω μέσα. Ήταν στη γωνιά η αδελφή του. Μόλις με είδε ξαφνιαστήκε. Της λέω: «Δεν θέλω τίποτα, να ζεσταθώ μόνο». Ο αδερφός έκανε πως κοιμότανε στο κρεβάτι και μόλις με είδε γύρισε από την άλλη πλάτη. Κατάλαβα πως του ήμουνα βαρετός και αμέσως έκλεισα την πόρτα κι έφυγα. Ένας κόμπος, ένα παράπονο μ' έπιασε στο λαιμό μου, μα είπα μέσα μου, «δε βαριέσαι, έτσι είναι ο κόσμος» και τράβηξα το δρόμο μου. Όπου με συναντάει κάποιος άλλος συγγενής του συμπεθέρου μου και βλέποντας τα χάλια που ήμουνα με λυπήθηκε, με πήρε και μπήκα στη γωνιά του. Ζεστάθηκα, μου δώσανε κι ένα κομμάτι ψωμί με ελιές, έφαγα κι αφού τούς ευχαρίστησα έφυγα. Εκεί έμαθα πως η Αμερική βγήκε στον πόλεμο κατά της Ιαπωνίας και ότι ο στόλος της βούλιαξε στο Περλ Χάρμπο.

Το χωριό αυτό βγήκε το πιο σκάρτο του νομού μας. Βγήκαν όλοι Γκεσταπίτες, αν εξαιρέσεις μόνον κάνα δυο, παιδιά και πολλές ζημιές κάνανε στον αγώνα.

Λοιπόν έφυγα τον κατήφορο, με κατεύθυνση το χωριό Λ... Εκοιμήθηκα στο σπίτι του μπάρμπα μου και κει ήρτε και με βρήκε και η ηρωίδα γυναίκα μου και μου είπε και τα νέα, «πως την αφήσαν οι Ιταλοί και πως είχανε πιάσει και τους γέρους τους δικούς μου». Εκεί της είπα και για το κρύο που πέρασα και από αυτήν έμαθα πως, αν πάνω από τα σαγίσματα έρριχνα μια κουρελού, δεν θα κρύωνα, αν είχα σεντόνι από μέσα, γιατί η ζέστη φεύγει από τα σαγίσματα.

Έτσι πέρασα τον πρώτο χρόνο της Κατοχής.

3. Το κρέας έφυγε, μείναμε αρμαθιασμένα κόκαλα

ΕΓΡΑΨΕ ΕΝΑΣ ΕΞΟΡΙΣΤΟΣ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΗΣ
(περικοπές)

ΕΝΑ ΚΟΜΜΑΤΙ ΓΗΣ στη μέση της θάλασσας, 18 μίλια ο γύρος του. Απ' το χωριό στην Αλωνίκη, δύση ανατολή μια ώρα δρόμος κι απ' τα αυλάκια του Φράγκου, απ' το βοριά ως το νοτιά, δυόμισι με τρεις ώρες. Όμορφοι κάβοι, όμορφοι κόρφοι κι αμμουδιές, πλαγιές στρωτές και πού και πού απότομες. Σκεπασμένο μ' αστιβιές, αγκάθια χαμηλά, βελανιδιές σε μερικά μέρη, καρποκλάρια γύρω στο χωριό αρκετά. Πράσινο σχεδόν όλο το χειμώνα. Λίγο, πάρα πολύ λίγο το χόμα, μα καρπερό. Απ' το μέρος της δύσης στη βορινή άκρη του νησιού χτισμένο το χωριό. Βρίσκεις σπίτια και με τρία πατώματα. Στο βοριά ξεχωρίζει καθαρά σε απόσταση 22 μιλίων η Λήμνος. Πιο βαθιά δεξιά με καθαρόν αγέρα η Τένεδος και αριστερά η Σαμοθράκη. Βορειοδυτικά τ' Άγιο Όρος, ασπροντυμένο το χειμώνα. Ανάμεσα δύση και νοτιά δυο ξερονήσια. Στο νοτιά κάποτε πρόβαινε μέσα απ' τις καταχνιές η Σκύρο κι απ' την ανατολή ανάρια η Μυτιλήνη. Όμορφο νησί, για μας όμως ήτανε ο τόπος της εξορίας. Δε μπορούσες να χορτάσεις τις ομορφιές ούτε με το μάτι. Δέκα δραχμές τη μέρα μας έδινε το κράτος και το ψωμί είχε οχτώ. Και δεν παίρναμε όλοι.

[...]

Έφυγε ο τρυγητής, ήρθε ο Άι-Δημήτρης. Η κατάσταση χειροτερεύει. Η πείνα μεγαλώνει. Κόψαμε το βραδινό ψωμί. Τό μεσημεριανό το φέραμε στα 50 δράμια. Έπειτα βάλαμε μέρες αδειανές ανάμεσα. Μια μέρα είχε ψωμί μια δεν είχε. Έπειτα δυο όχι και μια ναι. Στις 9 του Νοέμβρη φάγαμε το τελευταίο κομματάκι. Από κει κι ύστερα ένα χρόνο και μισό δεν είδαμε ψωμάκι.

[...]

Απ' τη μια γωνιά του θαλάμου ένα βράδυ ακούστηκε ο γνώριμος κρότος «κριτς κριτς». Ποιος ήταν; Κουνήθηκαν σκελετοί, βγήκανε κεφάλια απ' τα σκεπάσματα. Μάτια ορθάνοιχτα στυλώθηκαν προς τη γωνιά. Ο Δοξάκης κουκουλωμένος κάτι μασούσε. Ο διπλανός άπλωσε το χέρι και γύρεψε λιγάκι. Ήτανε πίτουρα από κριθάρι. Σε λίγο ήρθε ο γραμματέας.

–Δοξάκη, πού βρήκες τα πίτουρα;

–Τα κλέβει από ένα γάιδαρο, είπε κάποιος. Ένας γέρος πηγαίνει πίτουρα σ' ένα γάιδαρο σ' ένα σταύλο εδώ κοντά. Ο Δοξάκης ξέρει την ώρα, παραφυλάει και τα κλέβει.

–Σύντροφε, ξέρω πως ξεγελάς το στομάχι σου για λίγο, αλλά δεν κάνει, ούτε κλεψιά, ούτε ζητιανιά.

Στο μαγειριό φώναζε μια γάτα: «Ψι ψι ψι». Κι η γάτα όλο και ζάρωνε κι ο Κώστας όλο τη ζύγωνε, άπλωσε το χέρι να την πιάσει απ' το λαιμό, εκείνη την ώρα μπαίνει ο γραμματέας, το χέρι του κοκάλωσε. Η γάτα πήδηξε τον τοίχο.

–Αυτό που πήγε να κάνει ο Κώστας ξέρετε πού οδηγεί...

Ο Βασιλείου άνοιξε πληγές στο κεφάλι και στο κορμί. Κι άλλοι έχουν πληγές. Ο Σαρκής έχει μια στην κλείδωση του ποδιού κοντά στα γεννητικά όργανα. Μια πληγή στρογγυλή, βαθειά, τρέχει πύο. Ο Αγγέλου έχει στον πισινό του, στους γλουτούς κάτι μικρά σπυράκια, τόσα δα, δε σου κάνουν καθόλου εντύπωση μα άμα τα πατήσεις βγάζουν όμπυο και μέσα στις πληγές χώνουνται ψείρες, αυτοί όσο μπορούν τις ξύνουν κι αυτές ματώνουν.

[...]

Οι ξαπλωμένοι πληθαίνουν. Τώρα βλέπεις κάποιον να σαλεύει και σε λίγο μένει παράλυτος. Ανάμεσα σε κείνους που σαλεύουν και στους άλλους η διαφορά είναι ασήμαντη. Μερικοί δεν κουνιούνται καθόλου, χέρια και πόδια ξύλα, μόνο στην καρδιά και το μυαλό φωλιάζει λίγη ζωή και περισσότερη στο στομάχι. Φεύγουν τα σκεπάσματα, ξυλιάζουν. Πέφτουν στο πρόσωπο, δεν μπορούν ν' ανασάνουν. Αν τους κινήσεις κινιούνται, αλλιώςτικά μένουν

εκεί ώσπου να πεθάνουν. Πρώτα παραλύουν τα πόδια, ύστερα τα χέρια και προχωρεί στην καρδιά και το λογικό. Το στομάχι πεθαίνει λίγο πρωύτερα απ' το μυαλό και την καρδιά.

Όλοι γίναμε σαν αποκριάτικοι. Το κρέας έφυγε, μείναμε αρμαθιασμένα κόκαλα. Φουσκώνανε τα πόδια στα κότσια. Έπειτα το πρήξιμο ανεβαίνει και κατεβαίνει ώσπου εκείνος ο σκελετός γίνεται μπαλκόνι. Όλοι δεν ήτανε πρησμένοι ούτε όλοι είχανε το ίδιο πρήξιμο. Ο γιατρός του χωριού πέρασε και είπε πως τα πρηξίματα γίνονται απ' τ' άλατα γι' αυτό πρέπει να μη ρίχνουμε αλάτι στο φαϊ... Έτσι κι ο αστυνόμος κατοχυρώθηκε.

Μερικοί κρατιούνται με τα δόντια. Ο Κ., ο φοιτητής, πήγαινε στον πατριώτη του το Γ. για να του δώσει κουράγιο. Τρίκλιζε, έγερνε εδώ και κει, δάγκωνε τα χείλη, στύλωνε τα πόδια και προχωρούσε. Ήτανε να θαυμάζεις. Έφτασε! Του μιλάει σαν η μάνα στο παιδί. Τώρα θα τον κοιτάξει αν έχει... αρρώστια. Ο Καράτσαλης ήτανε φοιτητής ιατρικής. Του το ζητάει ο Γρίβας, μη χειρότερα, θα τρελλάθηκε. Τον ακροάζεται του βάζει και θερμομέτρο. Τώρα φωνάζει ο Κα... έχει λέει δυσκοιλιότητα κι άλλοι άλλα. Ο Καρ. γυρίζει για το κρεβάτι του. Είναι κίτρινος φλωρί, θα πέσει, έπεσε, λιποθύμησε. Κι από κείνη τη μέρα έμεινε ξάπλα.

Ως τις 18 του Δεκέμβρη όποιος μπορούσε κατέβαινε κι έδινε το παρόν. Οι δηλώσεις σχεδόν κόπηκαν. Ο αστυνόμος τα 'χασε, καρτερούσε σ' ένα μήνα να φεύγαμε όλοι, να ξεφτελίσει το κίνημα, το κόμμα, να ρεζιλέψει όλα τα νησιά και τις φυλακές. Βρισκόμαστε σχεδόν στο τέλος του δεύτερου δεκαήμερου του Δεκέμβρη. Οι δηλώσεις δε φτάσανε τους σαράντα μέσα απ' την ομάδα και αντί να πληθαίνουν λιγοστεύουν. Σχεδόν σταμάτησαν. Θ' αποτύχει το σχέδιό τους; Στις 18 το πρωί ο ντελάλης γύριζε στις ρούγες και τα σοκάκια του χωριού και γύρω στους θαλάμους των φυματικών, πολλές φορές.

—Απαγορεύεται στους κομμουνιστές να βγαίνουνε 30 μέτρα πέρα απ' τους θαλάμους. Όποιος παραβεί τη διαταγή θα τουφεκίζεται. Έκαμε μερικές βόλτες, έφυγε. Σε δυο ώρες με τρεις ξανά ο ντελάλης:

—Έ, μπολσεβίκοι, ακούστε. Έχει καΐκια για τη Σαλονίκη, τη Μυτιλήνη, τον Πειραιά, τη Λήμνο. Όποιος κάνει δήλωση θα φύγει αμέσως χωρίς ναύλα. Τόπε και το ξανάπε πολλές φορές.

[...]

Στις 27, 28 και 29 του Δεκέμβρη χιόνιζε. Ο γραίγος έφερνε σύγνεφα σύγνεφα απ' τα υψώματα της Σαλονίκης και το ροβολούσε στις πλαγιές και στις λαγκαδιές. Ρεματιές, χαντάκια, όλο το νησί, ως τη θάλασσα κάτασπρο. Στις 30 σταμάτησε. Ένα λεπτό αεράκι, καθαρό φαρμάκι, τσιμπούσε. Κατά το βράδυ της 31ης πάλι σύγνεφα μολυβένια, σκέπασαν τον ουρανό, απ' τα μεσάνυχτα κι ύστερα πάλι χιόνι.

Χρόνια είχε να ρίξει τόσο χιόνι στον Άι-Στράτη. Έκοβε κάνα δυο μέρες, κι ολόκληρη βδομάδα, αλλά ο φαρμακωμένος αέρας απ' το μαϊστρο ως το γραίγο δε σταματούσε καθόλου. Οι χωρικοί δεν είχανε κάνει κουμάντο για τα ζώα τους. Το νησάκι τούτο έδινε τροφή και στην καρδιά του χειμώνα.

Το '41-'42 όμως ήταν άλλος χειμώνας, απ' τις πρώτες μέρες άρχισαν τα ζώα να ψοφάνε, πρόβατα, βόδια, άλογα, γαϊδούρια. Γέμισαν οι ρεματιές. Και τότε έγινε η έξοδος. Όσοι σάλευαν έτρεξαν. Τραβούσανε ψοφίμια απ' τα πόδια, τα σέρνανε πάνω στο χιόνι, κρυφά τη νύχτα και τα σέρνανε στην ομάδα. Στο καζάνι και φαΐ. Κι άμα τέλειωνε η εκστρατεία για την ομάδα, όποιος μπορούσε έτρεχε και για τον εαυτό του. Πίσω απ' τη διαχείριση, τον καλό καιρό, φτιάξαμε φουφούδες και σκεπάσαμε το μέρος με βούρλο, τραβούσαμε εκεί τα ψοφίμια, τα λιανίζαμε, τα βάζαμε σε τενεκέδες και τα βράζαμε. Προτού κοχλάσει καλά καλά το νερό, αρπάζαμε κομμάτια και τα τραβούσαμε σαν τους σκύλους και τα καταπίναμε σχεδόν ολόκληρα. Κι όσοι δεν περπάταγαν μας ζήλευαν και ζητούσανε ένα κομματάκι, ένα κοκαλάκι κι έβλεπες το μάτι ν' αστράφτει σαν του έδινες ένα κομματάκι ψόφιο γάιδαρο.

Μόλις σουρούπωνε δώσ' του ομάδες ομάδες κρυφά. Ένας έγδερνε, άλλος κομματιαζε, τρίτος έβραζε, τέταρτος τα τραβούσε σα σκυλί. Κι άλλος έκρυβε τα κομμάτια για τις χειρότερες μέρες. Ο Μπάμπης με τρεις άλλους βρήκανε στη ρεματιά μια προβατίνα

ψόφια. Τη γδάρανε, την κομματιάσανε, μέσα βρήκανε ένα αρνάκι αμάλλιαγο, το ρίξανε γρήγορα γρήγορα σε μια κατσαρόλα και προτού ζεσταθεί το νερό το βγάλανε και δεν άφησαν τίποτα. Οι φυματικοί δε μπορούσαν να πάνε και στέλνανε μηνύματα σε μας να τους στείλουμε κι αυτουनों. Μια μέρα ένας χωρικός στάθηκε όξω απ' τον ένα θάλαμο των φυματικών και σα να μιλούσε με κάποιον άλλο: «Ψόφησε το γαϊδούρι του Μπλέτσου και το ρίξανε δω κοντά στο σκολειό». Τα είπε για να δει τι θα κάνουνε οι φυματικοί και περίμενε στη γωνιά. Οι φυματικοί το κατάλαβαν και δεν κουνήθηκε κανένας. Σε λίγο έπιασε βροχή κι ο χωρικός έφυγε. Τότε ο πιο γερός φυματικός έτρεξε να δει αν ήτανε γάιδαρος ή όχι. Σε λίγο όλοι οι φυματικοί στο πόδι, με καλαθάκια, μαντίλια, πανιά, πήγανε και με σουγιάδες, μαχαίρια και με τα νύχια δεν άφησαν κρέας στο γαϊδαρο που είχε εφτά μέρες ψόφιος. Κανένα πουλί ή αγρίμι δε θα τα καθάριζε καλύτερα.

Η αστυνομία πήρε χαμπάρι τι γινότανε κι έβγαλε διαταγή: «Όποιος θα τρώει ψοφίμια, θα τιμωρείται απ' τους Γερμανούς». Έπρεπε τώρα να φυλαγόμαστε περισσότερο. Για ένα ψοφίμι σε σκότωναν. Τα κοντινά είχανε τελειώσει, τα φάγαμε. Έπρεπε να πηγαίνουμε μακριά. Μια βραδιά χωρίς φεγγάρι, μια ομάδα τραβήξαμε κάμποσο μακριά. Το χιόνι τα είχε σκεπάσει όλα, πέτρες, αγκάθια, χαντάκια, λάκκοι είχανε γίνει ένα, ήτανε και σκοτάδι. Το αντιφέγγισμα του χιονιού μάς βοήθαγε λίγο. Σέρνοντας τα πόδια κάποια ώρα φτάσαμε. Έξι είμαστε. Αρπάξαμε από ένα, κοπάδι ολόκληρο τα ψοφίμια και γυρίσαμε. Τώρα είχαμε κατήφορο και σερνόμαστε καλύτερα. Οι δυο μας τώρα πήραμε την πλαγιά. Πότε γλιστρούσαμε, πότε πέφταμε στους λάκκους, ψάχναμε, φωνάζαμε. Άξαφνα βλέπουμε κι άλλες σκιές. Δυο ήτανε οι προηγούμενοι. Όλοι, με τον ίδιο τρόπο, άφησαν τα ψοφίμια και γύρισαν ψάχνοντας. Μαζευτήκαμε όλοι μαζί, κάναμε συμβούλιο κι αποφασίσαμε να σκορπίσουμε στην πλαγιά τόσο, που να μη χαθεί ο ένας απ' τον άλλο. Είχανε περάσει τα μεσάνυχτα και κει που ψάχναμε βλέπουμε στη ρεματιά ν' ανάβει κάτι και να σβήνει. Μαντέψαμε πως είναι τσακμάκι. Τι να ήταν; χωρικός ή χωροφύλα-

κας; Ζαρώσαμε εκεί που είμαστε. Το τσακμάκι άναβε κι έσβηνε κι όλο πλησίαζε. Σε λίγο είδαμε τρεις σκιές ν' ανεβαίνουν. Κρατούσαμε την ανάσα μας. Μεσ' στη σιγαλιά ακούσαμε: «Βρε παιδιά, βρε σύντροφοι τι γίνετε; πού ήσαστε; Χαθήκατε;» Καταλάβαμε, ήταν δικοί μας. Ζυγώσαμε κι ο Γιώργος μάς είπε ότι καθώς κατεβαίναμε την πλαγιά ο Κτενάς γλίστρησε, έπεσε, έχασε το δρόμο, πήρε ένα μονοπάτι κι έφτασε στην ομάδα. Εκεί οι άλλοι που καρτερούσαν κινήσανε παγάνα για να μας βρουν. Ο Κτενάς γλίτωσε, μα δυο από μας ξάπλωσαν απ' την άλλη μέρα κι ο ένας για πάντα. Αυτός έμεινε σύμβολο αλληλεγγύης στον Άι-Στράτη.

[...]

Οι χωρικοί που φοβόνταν, έτσι λέγανε, να μας πουλήσουν κριθάρι, φάβα κτλ. τώρα τρέχανε ο ένας πίσω στον άλλο να μας πουλήσουν τα ψοφίμια. Πολλοί πάσκιζαν να μας γελάσουν κιόλας, λέγαν πως δεν ήταν ψοφίμια αλλά σφαγμένα. Μάζευε, μάζευε η ομάδα, μάζευε κι ο καθένας για τον εαυτό του. Μια μέρα στο θάλαμο ξεχύθηκε μια μυρουδιά. Δεν ήταν απ' τίς μαγαρισιές και τα κάτουρα. Αυτή τη μυρουδιά την είχανε συνηθίσει. Αυτή, η καινούρια, ήταν ψοφίμι. Ψάξαμε, βρήκαμε στο κρεβάτι του Δοξάκη μια πόστα κεφαλοτόμαρα. Όλοι μας, άμα βρίσκαμε ψοφίμια, κρατούσαμε εκτός απ' το κρέας και τα κεφαλοτόμαρα. Ή τα παίρναμε απ' τα τομάρια που έβγαζε η ομάδα και τα ψέναμε και τα τρώγαμε. Κι άλλο τομάρι άμα βρίσκαμε με λίγο κρέας δεν τ' αφήναμε.

Βράζαμε τα ψοφίμια, τα ξεκοκαλίζαμε, ζυγίζαμε το κρέας και το μοιράζαμε με τη ζυγαριά, ύστερα μοιράζαμε και τα κόκαλα. Τι είχανε τα κόκαλα, τίποτα, ολότελα. Τα βράζαμε τόσο πολύ και το κρέας σάπιο έφευγε μόνο του απ' τα κόκαλα. Κι όταν τα φέρνανε τα κοιτάζανε, τα συγκρίνανε με των άλλων. Κι αν καμιά φορά τύχαινε στο τέλος να μη μείνουν κόκαλα, παραπονιόνταν και κλαίγανε μερικοί. Τρώγαμε το σάπιο κρέας κι ύστερα κουκουλωμένοι γλείφαμε τα κόκαλα και σιγά σιγά τα ροκανίζαμε, μένανε τα πολύ χοντρά.

Έτσι η πρώτη βδομάδα του Γενάρη πέρασε με ψοφίμια. Στις 8 του μήνα πάθαμε κείνο που φοβόμαστε, γενική δηλητηρίαση. Οι

βούτες πηγαινοέρχονταν στο θάλαμο κι άλλοι στα στρώματα κι άλλοι στο πάτωμα. Πού να προφτάσουν πόνοι, φωνές. Καθότανε ο καθένας στη βούτα και τραβιότανε. Εμείς οι άλλοι παίρναμε τη γύρω πλαγιά σβάρνα, όχι μακριά, γύρω στο θάλαμο. Ποιος μπορούσε να πάει μακριά, δε μας πείραζε κι αν μας βλέπανε, χάσαμε τον αντρισμό μας, χάσαμε τη ντροπή. Ξεκούμπωτοι, σβάρνα τα πανταλόνια, έξω τα κρέατα, πεντάρα δε δίναμε τι κρύβεται και τι φαίνεται. Άλλος κρατούσε την κοιλιά, άλλος έσφιγγε τα δόντια, άλλος τεντωνότανε, άλλος βογγούσε κι άλλος έκλαιγε. Ο νοσοκόμος έτρεχε απ' τον ένα στον άλλο. 'Υστερ' απ' την προσπάθεια άλλος έπεφτε δω κι άλλος παρέκει, πάνω στα νερά, στα χιόνια, μισοπεθαμένος, λιποθυμισμένος. Όσοι στέκονταν στα πόδια τους γυρίζανε στην πλαγιά και σέρνανε τους άλλους στο θάλαμο.

[...]

Πέρασε το πρώτο δεκαήμερο του Γενάρη. Κρύο, χιόνια, αγέριδες, ψείρες, πείνα, απελπισία. Κατά τις δέκα έφτασε ένα καϊκι με Γερμανούς. Μάθανε πως 130 άνθρωποι κλεισμένοι πεθαίνανε απ' την πείνα κι ήρθανε. Μόλις άνοιξαν την πόρτα έπιασαν όλοι τις μύτες. Προσπάθησαν να δουν μα ήταν σκοτεινά. Ανοίξαμε τα παράθυρα. Πέρασαν απ' όλους. Στάθηκαν πιότερο στους πολύ εξαντλημένους. Δυο τρεις φύγανε και γυρίσανε με κάμποσα ψωμιά. Τα μοιράσανε στους ετοιμοθάνατους, στα παιδάκια, στις γυναίκες και στους φυματικούς.

Το γραφείο ζήτησε άδεια για χόρτα, ξύλα και συναλλαγές. Αυτοί μας δώσανε και δήλωσαν πως τέτοιες απαγορευτικές διαταγές δε δώσανε. Μόλις φύγανε ο Βουδικλάρης φώναξε το γραμματέα.

—Αφού αφήνουν οι Γερμανοί να πάτε. Αλλά ξέρετε, στα χωράφια, είτε χέρσα είναι είτε σπαρμένα, δε θα μπαίνετε.

—Γιατί;

—Γιατί τα χόρτα ο κόσμος τα θέλει για τα ζώα του κι ύστερα μπορεί να κλέψετε κάτι. Δε λέω πως ήσαστε κλέφτες, αλλά για καλό και για κακό.

—Καλά, αλλά αφού δε θα μπαίνουμε ούτε στα χέρσα ούτε στα σπαρμένα χωράφια, τότε πού θα βρούμε χόρτα;

–Στις ρεματιές, στις πλαγιές. Αν δε θέλετε μην πάτε. Και τούτο δυο φορές τη βδομάδα. Θα πάρετε κι έναν αγροφύλακα, εγώ θα σας τον υποδείξω, εσείς θα τον πληρώνετε.

–Τι να τον κάνουμε τον αγροφύλακα;

–Να επιβλέπει μη δραπετεύσετε.

–Εμείς θα δραπετεύσουμε οι σκελετοί;

–Δεν ξέρω, εγώ παίρνω τα μέτρα μου. Όσο για ξύλα θα πηγαίνετε δυο φορές τη βδομάδα θα τα κουβαλάτε στην πλάτη.

–Γιατί;

–Για να μην ερχόσαστε σ' επαφή με τους χωρικούς.

–Οι Γερμανοί μας επιτρέψανε συναλλαγές.

–Μα πρέπει να θέλουν οι χωρικοί νά 'ρθουν σ' επαφή μαζί σας κι οι χωρικοί δεν το θέλουν.

Το βράδυ ήρθε ο γραμματέας στο θάλαμο. «Σύντροφοι», είπε, «πρέπει να κάνουμε οικονομία σ' αυτά που έχουμε, να τα τραβήξουμε περισσότερες μέρες. Πρέπει να μαζέψουμε χόρτα. Θα τ' ανακατεύουμε με λίγο αλεύρι και θα περάσουμε περισσότερο καιρό. Αυτό που γίνεται δε θα το συχωρέσει κανείς ούτε οι Γερμανοί. Ο Βουδικλάρης λαβαίνει διαταγές της ΓΚΕΣΤΑΠΟ του Μούνδρου για εξόντωσή μας. Μα ο καιρός έσπασε, αύριο μεθαύριο πρέπει να 'ρθεί καϊκι, από κάπου θα 'ρθει βοήθεια. Λοιπόν σύντροφοι πήραμε άδεια να πάμε για χόρτα. Όποιος νιώθει δυνάμεις να το δηλώσει. Πρέπει να δαγκώσουμε σίδερο, που λέει ο λόγος, να κάνουμε κουράγιο. Όποιος πάει θα παίρνει μια μερίδα οχτώ δράμια παραπάνω αλεύρι».

Γράφτηκαν κάμποσοι, γράφτηκαν και δυο που σε λίγες μέρες πέθαναν.

Στις 14 του Γενάρη μια παρέα καμιά δεκαπενταριά ξεκινήσαμε για χόρτα. Σύννεφα βαριά κυλούσανε στον ουρανό. Η θάλασσα φουρτουνιασμένη, χιόνι στις ρεματιές, στις λακκούβες. Τα προσήλια είχανε ξεχιονιστεί. Κοπαδάκια πρόβατα, όσα είχανε γλιτώσει κι αυτά σαν και μας σέρνανε τα πόδια ψάχνοντας για χορτάρι. Παπούτσια οι περισσότεροι δεν είχαμε. Τα πουλήσαμε ή τα

ἔχαμε λιώσει. Κόψαμε κομμάτια προβιές και τις δέσαμε στα πόδια. Με τα πρώτα βήματα βράχηκαν. Το βράδυ ἴτανε κομμάτια. Ντυθήκαμε ὅ,τι κουρέλι εἴχαμε, πήραμε ἀπὸ ἓνα καλάθι στο χέρι, ἓνα μαχαίρι κι ἓνα τσουβάλι στην πλάτη.

Εἰδὼ πρέπει κάτι να πῶ για τις παράξενες πλευρές των ἀνθρώπων μας. Ο Κ. ἴτανε πραγματικά ἥρωας. Ξάπλωσε ἀπ' τους πρώτους. Ἀπ' το στόμα του δε βγήκε παράπονο. Ἦξερε πού τραβούσε, αὐταπάτες δεν εἶχε. Κι ὁμως ὅταν πήγα πρῶι και του ζήτησα το μαχαίρι για χόρτα, μου λέει:

«Δεν το δίνω χαλάει». Ἐδινε τη ζωὴ του, δεν ἔδινε το μαχαίρι. Ἀργότερα, ὅταν πέθαινε κανένας και μοίραζαν τα ρούχα του, ἔβλεπες ετοιμοθάνατους και γκρινιάζανε και ψευτοκλαίγανε για μια ζωστήρα, ἓνα μαξιλάρι, ἓνα εσώρουχο και σε λίγες μέρες τα παρατούσαν κι αὐτοί δικά τους και ξένα. Ἄλλοι πάλι φίλοι ἀχώριστοι μοιράζανε ὅ,τι εἴχανε και το κουρκούτι το μοιράζανε κουταλιά κουταλιά. Ὅμως ἔβλεπες οι κουταλιές του μιανού ἴτανε πιο γεμάτες και για μια στιγμή ο ἄλλος ἔβαζε μια κουταλιά περισσότερη. Κάναμε δυο δυο παρέα για τα ψοφίμια, τα βάζαμε να βράσουν και καθόμαστε κι οι δυο ορθοί στο κρῦο, τρέμανε τα πόδια μα δεν ἔφευγε ο ἓνας, μήπως ο ἄλλος φάει κανένα κομμάτι.

[...]

Στις 14 του Γενάρη πρῶι πρῶι πρώτη ἔξοδο για χόρτα. Μπροστά πήγαινε ο ἀγροφύλακας, ἓνας ἀνθρωπος με μέτριο ἀνάστημα, μαύρος, με μικρά βαθουλωτά μάτια, μορφή ἀγέλαστη. Παναγιώτης Γαρ. λεγότανε, ἴτανε θεονήστικος, τα παιδιὰ του νηστικά, κουρελιασμένα, στη ζωὴ του δεν εἶχε διατάξει ἀνθρωπο. Και να τα πράγματα ἔτσι που ἴρθανε ἔχει κόσμο και διατάζει και δάσκαλους διατάζει και δικηγόρους, στέκουνε σούζα. Και να τους σκοτώσεις μπορείς ἄμα θέλεις...

Στο χωριό μου οι βλάχοι πολλές φορές βόσκουν τα πρόβατα ἢ τα γίδια σε ὄχτους ἢ λαγκαδιές ἀνάμεσα σε σπαρμένα. Δυο τσοπαναρέοι πιάνουν ἀπὸ δῶ κι ἀπὸ κει τα σπαρμένα και τα ζῶα περνοῦν ἀνάμεσα. Στα χέρια τους κρατάνε πέτρες. Τα πρόβατα και περισσότερο τα κατσίκια πασκίζουν να μπουν στα σπαρμένα και τότε

ακούς τις φωνές των τσοπαναρέων και βλέπεις τίς πέτρες ίσια πάνω τους. Έτσι και δω. Από δω κι από κει ήταν χωράφια χέρσα και σπαρμένα, πρασινίζανε στις πλαγιές. Ο Παναγιώτης μας στάθηκε σε μια πεζούλα, σηκώνοντας το χέρι μάς έδειξε το ρέμα. Αγριοδάφνες κι αστιβιές, χόρτα δεν είχε. Ψάχναμε μέσα στ' αγκάθια και τις πέτρες. Ο Κεσ. έστριψε μια γωνιά. Ο φύλακας έτρεξε σ' ένα υψωματάκι, άρχισε πέτρες και φωνές, σα ζώα μας φύλαγε.

Τις πρώτες ώρες τα χόρτα τα βάζαμε στην κοιλιά, δεν τα καθαρίζαμε, δεν τα πλέναμε. Έτσι όπως τα βγάζαμε, τα τινάζαμε λίγο και τα τρώγαμε. Ύστερα γεμίζαμε το καλάθι και το αδειάζαμε στο τσουβάλι ώσπου να γεμίσει. Στις δυο τ' απόγευμα έπρεπε να είμαστε έτοιμοι, να 'χουμε τα τσουβάλια γεμάτα. Στις 4 έπρεπε να φτάσουμε. Χειμώνας άγριος και η γης γυμνή. Στα χωράφια δε μας άφηναν. Έτσι τα χόρτα κατάντησαν μαρτύριο κι αυτά. Να σηκώνεσαι και να σκύβεις να βγάζεις ήταν αδύνατο για τους πολλούς. Τα σκαμπανεβάσματα τσάκιζαν τη μέση, φέρνανε ζαλάδες. Καθόμαστε καταγής και σβαρνιστά τραβιόμαστε από χορτάρι σε χορτάρι. Όσο το τσουβάλι ήταν αλαφρό το σηκώναμε στην πλάτη, άμα βάραινε τ' αφήναμε κάτω και το σέρναμε από ένα μέρος σ' άλλο. Άμα πετυχαίναμε κανένα μέρος χωρίς αγκάθια, στρωνόμαστε όλοι κάτω απ' τη μια άκρη στην άλλη κι όταν φτάναμε στο τέλος, πίσω μας δεν έβλεπες πρασινάδα.

[Περικοπές απ' το βιβλίο *Αι-Στράτης* του Κώστα Μπούση που είχε κυκλοφορήσει το 1947 «διορθωμένο» από φιλόλογο. Κι όπως αποκαταστάθηκε αργότερα η απλή, αφηγηματική του γραφή.]

4. Οι πείνες είχαν σφίξει πολύ

ΕΓΡΑΨΕ ΜΙΑ ΥΠΑΛΛΗΛΟΣ

ΜΕΝΑΜΕ ΣΤΗ ΧΑΡΙΛΑΟΥ ΤΡΙΚΟΥΠΗ. Είχαμε μαζευτεί 9 άτομα κι ένα μωρό, φεύγοντας τους βομβαρδισμούς του Πειραιά. Η πείνα άρχισε να μας σφίγγει. Μια καινούρια ηλεκτρική κουζίνα AEG στα χαρτιά ακόμα –με τρία μάτια και διπλούς φούρνους, τη δώσαμε για 10 οκάδες μαυρομάτικα φασόλια.

Εγώ δούλευα στο εργοστάσιο του Παπαστράτου. Κατάφερα να παραγγείλω στην επαρχία ένα τσουβάλι ξανθιά σταφίδα. Ωσπου να 'ρθει πέρασαν 3 μήνες. Η πείνα είχε σφίξει πολύ. Βρήκα ένα χειράμαξο, το συμφώνησα και ξεκινήσαμε από τη Βάθη για το σπίτι. Είχαμε ρίξει από πάνω διάφορα παλιοσακιά. Όταν φτάσαμε στην Έρεσού, αυτός που έσερνε με κόπο ως εκείνη τη στιγμή το καρότσι, έβαλε φτερά στα πόδια του. Εγώ έτρεχα πίσω του μουσκεμένη στον ιδρώτα απ' την προσπάθεια και την αγωνία μη χάσω τη σταφίδα και φώναζα «πιάστε τον». Δυο περαστικοί τον σταμάτησαν. Μαζεύτηκε κόσμος. Ένας αστυφύλακας που έφτασε έβγαλε το συμπέρασμα «Μαύρη αγορά. Κατάσχεται». Είδα κι έπαθα παρακαλώντας τον κόσμο και τον αστυφύλακα ότι είμαστε 9 άνθρωποι κι ένα μωρό στο σπίτι να γλιτώσω τα 3/4 του τσουβαλιού.

Φτάσαμε σπίτι συνοδεία με τον αστυφύλακα. Έδωσα στο παιδί τα λεφτά που είχε ζητήσει και κάμποση σταφίδα γιατί δεν έφευγε, άλλη τόση στον αστυφύλακα. Την υπόλοιπη που κόντευε στη μέση το τσουβάλι, τη μοιραστήκαμε το βράδυ σαν μαζευτήκαμε και οι 9. Καθήσαμε γύρω γύρω στο τραπέζι με μια μαξιλαροθήκη ο καθένας μπροστά του, ένας έκανε τη μοιρασιά με μια κούπα του τσαγιού. Δέσαμε τις μαξιλαροθήκες μας και ο καθένας την έβαλε κάτω από το κρεβάτι του να τρώει όποτε θέλει.

Και τότε άρχισε άλλο δράμα. Το σπίτι μας ήτανε ημιυπόγειο με τρία παράθυρα στο δρόμο. Το ένα παράθυρο, όπως ο δρόμος

ήτανε κατηφορικός, είχε απέξω ύψος όσο μιας καρέκλας. Εκεί κάθε βράδυ μια ή δυο και τρεις φορές κάποιος καθότανε να ξαποστάσει, έξυνε το παράθυρο και με βραχνή φωνή φώναζε: «Πεινάωω! Πεινάωωω! Χριστιανοί!!» Εμείς από μέσα μουδιάζαμε. Στην αρχή δε θέλαμε ν' ακούσουμε τη φωνή, αλλά σε λίγο κάποιος από μας πότε ο ένας πότε ο άλλος σηκωνότανε σιγά σιγά άνοιγε τη μαξιλαροθήκη του, έπαιρνε μια φούχτα σταφίδα και την έρριχνε στο τενεκεδάκι που ήτανε ακουμπισμένο στο μάρμαρο του παραθυριού, πλάι στον σκελετωμένο άνθρωπο, που άρχιζε με μανία να τρώει τη σταφίδα.

Δούλευα στον Πειραιά και καθόμουνα στην Αθήνα. Κάθε πρωί στις 7.15' με 7.20' κατέβαινα τρέχοντας τις σκάλες του Ηλεκτρικού να πάω στη δουλειά μου. Οι Γερμανοί είχαν κλείσει τις πλαϊνές πόρτες και υποχρεωτικά έπρεπε να βγεις από την κεντρική είσοδο, τα σκαλιά της έπιαναν από τον ένα τοίχο ως τον άλλο και άρχιζαν απ' το πλατύσκαλο της πλατφόρμας και τέλειωναν στην εξωτερική είσοδο –μια ολόκληρη πλατεία σκαλιά.

Ένα πρωί καθώς είχα αργήσει κι έτρεχα σχεδόν σκόνταψα σ' έναν άνθρωπο ξαπλωμένο λίγο λοξά πάνω στα σκαλιά. Δίπλα του ένα τενεκεδάκι από κονσέρβα. Αυτά τα τενεκεδάκια κείνη την εποχή ήτανε συνηθισμένο πράμα –είχαν αρχίσει οι λιποθυμίες– αργότερα κι εγώ θυμάμαι λιποθύμησα δυο φορές στο δρόμο γυρίζοντας από τη δουλειά στο σπίτι. Ήτανε τότε που για 45 μέρες τρώγαμε σκέτες λαχανίδες χωρίς λάδι και χωρίς ψωμί. Μαζεύοντανε ο κόσμος αν είχες πέσει κάτω σε σήκωνε σου 'δινε λίγο νερό και μόλις συνερχόσουνε έφευγε. Δεν μπορούσε άλλωστε να κάνει και τίποτ' άλλο. Έσκυψα να βοηθήσω τον λιπόθυμο άνθρωπο. Έπιασα το κεφάλι και το χέρι του να τον ανασηκώσω και τότε... πάγωσα, ήτανε νεκρός και ξυλιασμένος. Το 'βαλα στα πόδια ούτε ξέρω πώς έφτασα στη δουλειά μου.

Όλη μέρα έβλεπα μπροστά μου τη φιγούρα του νεκρού και παρακαλούσα να μην τελειώσει η μέρα ν' ανεβώ τα σκαλιά και τον ξαναδώ. Το απόγεμα στις 4.30' σχολνάγαμε και με μουδιασμένα πόδια άρχισα ν' ανεβαίνω τα σκαλιά, δεν τόλμαγα να κοιτάξω

αριστερά κι όλο δεξιότερα πήγαινα. Αλλά τον είχανε σηκώσει. Από τότε σχεδόν κάθε πρωί έβρισκα κάποιον νεκρό στα σκαλιά με τενεκεδάκι ή όχι και αργότερα πλήθυναν δυο τρεις κάθε πρωί. Μια μέρα μέτρησα πέντε. Εξωτερικά είχα εξοικειωθεί στη θέα τους, όμως η τρομάρα μου δεν έφυγε ποτέ.

Δούλευα στου Παπαστράτου στον Πειραιά και καθόμουνα στην Χαριλάου Τρικούπη στην Αθήνα. Η κουνιάδα μου που έμενε στο σπίτι, μας είχε φτιάσει από μια σακούλα καμποτένια στον καθέναν που δεν την αποχωριζόμασταν ποτέ. Τις είχε βάψει και με πράσινο μπογιά να μη λερώνουν γιατί δεν υπήρχε σαπούνι. Η δικιά μου ήτανε τόσο συφοριασμένη, στραβή, έτσι βγήκε το πανί. Εγώ όμως την ανέμιζα κάθε πρωί ξεκινώντας απ' το σπίτι σα να ήτανε κομψοτέχνημα. Δεν τις διπλώναμε σε χαρτί, γιατί δεν υπήρχε αλλά και γιατί ώσπου να τις ξεδιπλώσεις υπήρχε κίνδυνος να χάσεις το φαγώσιμο από μπροστά σου, χύμαγε αμέσως ο κόσμος να το πάρει.

Ήταν απόγευμα. Οι πείνες είχαν σφίξει πολύ. Δεν έβρισκες παρά μόνο λαχανίδα. Ο κόσμος πέθαινε αράδα. Παρουσιάσθηκαν οι πρώτοι πεταμένοι νεκροί πάνω από τον τοίχο του νεκροταφείου για να κρατήσουν οι ζωντανοί το δελτίο του ψωμιού που έπρεπε να παραδοθεί για την κηδεία. Στη διασταύρωση Πλούτωνος με το δρόμο που πάει προς τα Ταμπούρια ξεμπούκαρε ένα καρότσι με χόρτα –πραγματικά χόρτα του βουνού όχι λαχανίδες. Χύμηξε ο κόσμος κι εγώ μαζί. Έμεινα τελευταία. Είχαν απομείνει μέσα στο καρότσι μαδημένα σκόρπια χόρτα. Έδωσα τη σακούλα μου και βόηθαγα κι εγώ να τα μαζέψουμε. Εκεί όμως που σήκωσα μια λινάτσα πάνω απ' τη μιαν άκρη του καροτσιού στον πάτο εκεί που οι καροτσέρηδες ρίχνανε τα λεφτά μέσα σ' ένα σωρό παλιοτσούβαλα φάνηκαν δύο μικρά γυμνά ποδαράκια, πεντακάθαρα.

Ο καροτσέρης μ' έναν πήδο μ' έσπρωξε και τα σκέπασε με τα τσουβάλια. Τότε μόνο τον πρόσεξα. Ήτανε ένας γέρος σκελετωμένος, καμπουριασμένος, με μαυρισμένο και χαρακωμένο πρόσωπο χωρίς έκφραση. Μόνο τα μάτια του εκφράζανε φόβο, λύπη, αγωνία και θέληση, όλα μαζί φάνηκαν για ένα λεφτό μέσα σ' αυτά

τα μάτια. Πήρε τη σακούλα, την έβαλε στο χέρι μου κι ετράβηξε με το καρότσι του προς το δρόμο που 'βγαζε στο νεκροταφείο.

Εγώ έφτασα στο σπίτι κι έδωσα τη σακούλα με τα χόρτα. Το βράδυ δεν μπόρεσα να βάλω μπουκιά στο στόμα μου, τα μοίρασα στα πιάτα των άλλων κι έπεσα στο κρεβάτι. Όλη νύχτα παράδερνα στον ύπνο μου με τα μάτια του γέρου και τα γυμνά καθαρά ποδαράκια.